

Олексій Мітеров

ДИНАМІКА СЕЛЯНСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (друга половина XIX - початок XX ст.)

У статті розглядаються основні напрямки розвитку та динаміка селянського приватного землеволодіння, визначається його місце у суспільному процесі перерозподілу земельної власності з урахуванням регіональних особливостей прояву зазначених процесів.

Серед основних чинників виробничої бази селянського господарства - землі, худоби, будівель та сільськогосподарського реманенту - саме земля була головною складовою, оскільки основним заняттям селян Чернігівської губернії другої половини XIX - початку XX ст. було землеробство, а аграрний устрій зберігав усю строкатість місцевого колориту та норм звичаєвого права у сфері поземельних відносин, що утруднювало їх реформування та регулювання.

Питанням селянського землеволодіння і землекористування присвячено значну кількість робіт як у межах всієї Росії та України¹, так і на рівні Чернігівської губернії². Основна увага дослідників була зосереджена переважно на констатації змін у землеволодінні окремих категорій власників у той чи інший проміжок часу пореформеного періоду, що залишало поза увагою внутрішню динаміку цього процесу³. Постійні намагання селянства вирішити питання продовольчого забезпечення за рахунок мобілізації власних внутрішніх ресурсів не давали будь-яких помітних результатів з багатьох причин, основними з яких були черезсмузжя, дрібноземелля, далекоземелля, низька культура землеробства, зниження родючості землі через її надмірну експлуатацію. Ці негативні чинники призводили до гострого малоземелля, яке постійно посилювалося через зростання населення.

Дана стаття являє собою спробу дослідити основні напрямки розвитку та динаміку селянського приватного землеволодіння, показати особливості його мобілізації та місце у суспільному процесі перерозподілу земельної власності, визначити регіональні особливості прояву названих процесів.

Панування трипільної системи землеробства, низькі врожаї, постійний земельний голод змушували селян шукати всякі можливі джерела розширення посівних площ. До активно використовуваних сільськогосподарських угідь долучались наявні у наділах непридатні, цілинні, нерозорані землі, пасовища, луки та лісові масиви. Як відзначав, порівнюючи способи землеволодіння, О. Русов: „... якщо землі належать великій сільській громаді, то у такому випадку значний простір їх буде зайнятий дворами членів громади; ліси, якщо і були такі раніше, майже усі будуть вирубані, розкорчовані та перетворені на угіддя, які дадуть прибуток у ближчому майбутньому після затрат праці, ніж може давати ліс, тобто в орні поля та сінокоси"⁴. У виступі на засіданні підсекції статистики XII з'їзду російських природознавців та лікарів відзначалось про зменшення площі лісів

© Мітеров Олексій Йосипович - старший викладач Українсько-Російського інституту (філії) Московського державного відкритого університету в м. Чернігові.

Чернігівської губернії на 32 %: з 932 тис. дес. у 1887 р. до 636 тис. дес. у 1905 р.⁵ Якщо у 1887 р. селянським громадам належало 166 тис. дес. лісу, то у 1905 р. лише 59 тис. дес. Частка селянського володіння у загальному обсязі лісів губернії з 1887 р. по 1905 р. впала з 17,8 до 9,3 %⁶.

Питання про відносну достатність або недостатність землі у селян має багату історіографію. Пореформений період постійно був у полі зору дослідників. Спроби визначити розмір земельної ділянки, необхідної для забезпечення селянського господарства, здійснювались багато разів. Відомий статистик Ю. Янсон приймав за норму для господарства 8-10 дес.⁷ За розрахунками М. Семенова, автора „Керівництва до управління маєтком“, селянам необхідно мати на тягло 8,5 дес. корисної землі або 3,6 дес. на ревізку душу (садиба, сінокіс, конопляники й ораниця), що при середньому врожаї забезпечувало рівно стільки, скільки потрібно було на продовольство - по дві чверті жита (17 пудів) на їдока⁸. Л.В. Ходський пропонував прийняти за робочу норму селянської земельної власності середній наділ колишніх державних селян в кожній окремій місцевості⁹. П.Г. Риндзюньський вважав, що наділ, достатній для задовільного існування сім'ї, дорівнював 15 дес.¹⁰ Дослідник М.А. Якименко мінімальним наділом для ведення господарства вважав 3-6 дес.¹¹, П.А. Зайончковський - понад 6 дес.¹², Д.А. Тарасюк - 12 дес.¹³ Російський учений В.Г. Тюкавкін стверджував, що нормою селянського наділу для Європейської Росії треба вважати 9 дес.¹⁴ Відомий український історик М.Н. Лещенко доводив, що в конкретних соціально-економічних умовах кінця XIX - початку XX ст. на Чернігівщині бюджет селянського господарства міг бути бездефіцитним при наявності не менше 7 дес. землі¹⁵.

Розбіжності у визначенні розміру земельної ділянки викликані принциповими особливостями регіонів за якістю ґрунту, рівнем сільськогосподарського виробництва, характером кліматичних відмінностей навіть у межах однієї губернії. За розрахунками статистичного відділення Чернігівського губернського земства у 1886 р. прибутковість десятини землі у Конотопському повіті (11,62 руб.) у 4,4 разу перевищувала прибутковість десятини у Суразькому повіті (2,65 руб.)¹⁶. Середня прибутковість десятини землі в губернії становила 4,95 руб.

Система надільного землеволодіння склалася після втілення у життя положень селянської реформи 1861 р. та Закону від 24 листопада 1866 р. „Про поземельний устрій державних селян у 36-и губерніях“. Обмеження у праві користування, володіння та розпорядження надільною землею переслідували декілька цілей. В економічному плані вони повинні були зберегти шар дрібних виробників, які давали значну кількість сільськогосподарської продукції, та забезпечити робочою силою поміщиків. У соціальному відношенні надільні землі розглядалися як засіб проти розшарування села, пролетаризації селянства. В політичному - мали забезпечити самодержавству консервативну опору у вигляді дрібних виробників. Усі зазначені цілі були несумісні з „філософією“ приватної власності як такою¹⁷.

Досліджуючи розмір та характер землеволодіння селян Чернігівської губернії, слід мати на увазі певні труднощі, що виникають через ряд обставин: по-перше, це відсутність у більшості джерел точних, сталих даних відносно всіх категорій селян - колишніх кріпосних, колишніх державних та козаків. У матеріалах перепису 1877 р. сільські громади були розподілені на такі групи: селян колишніх державних та колишніх кріпосних, останні, в свою чергу - на селян-власників (тих, що почали сплачувати викупні платежі, та селян-тимчасовозобов'язаних, у яких мирові угоди про викуп землі ще не були оформлені. Громади козаків було прираховано, найвірогідніше, до громад колишніх державних селян, хоча козаки володіли спадковою землею, а не наділом на ревізку душу¹⁸.

По-друге, у Чернігівській губернії, віднесеній для реалізації вимог указу від 24 листопада 1866 р.¹⁹ до четвертої групи з особливо складним характером землеволодіння, затягнувся процес отримання власницьких записів та визначення викупних платежів²⁰, що гальмувало визначення точної кількості надільної землі у колишніх державних селян.

По-третє, це складність у визначенні розмірів суто козацького землеволодіння. П. Червінський вказував на практично непереборні труднощі, з якими довелося зіштовхнутися²¹. До основних труднощів він відносив: 1) власник, який мав частину землі у черезсмужному володінні і частину у відрубному, за прийнятою у межевих закладах практикою записувався відповідно до кількості володінь. При наявності, наприклад, у селі Куликівка Чернігівського повіту 8 відрубних та 676 черезсмужних володінь, щоб звести землі в одне селянське володіння, треба в експлікації 676 імен передивитися 8 разів; 2) козацьке землеволодіння було переплутане між різними дачами. У селі Салтикова Дівиця того ж повіту з 158 козаків-землевласників 27 (16 %) проживали в інших селах, у Куликівці - 98 з 575 (17 %); 3) кількість черезсмужних ділянок, як правило, була і кількістю володінь, яка не збігалася з кількістю власників. У Куликівці налічувалось 477 володінь на 207 дворів, у Салтиковій Дівиці - 153 на 114²².

По-четверте, дослідження процесу модернізації поземельних відносин передбачає розгляд кількісних змін у землеволодінні. При цьому необхідно враховувати, що кількість надільної землі за роки, що слідує після її отримання, „зростає не стільки за рахунок прирізку за рішеннями уряду, скільки за рахунок збільшення оподаткованої поземельним податком площі землі, що вже була у користуванні селян (лісові розчистки, займанки і т.ін.)”²³. Зіставляючи дані переписів 1877, 1887 та 1905 рр. (Таб. 1), ми бачимо зростання надільної землі майже на 24 %, або на 446172 дес., що викликає сумніви у достовірності даних по надільному землекористуванню, особливо за 1877 р., навіть беручи до уваги умовність надільного землеволодіння у козаків.

Таблиця 1²⁴

Надільні землі селян Чернігівської губернії, за даними поземельних переписів 1877 р., 1887 р., 1905 р.

Кількість надільної землі (дес.)			Зростання у дес./%		
1877 р.	1887 р.	1905 р.	1877 р. до 1887 р.	1887 р. до 1905 р.	1877 р. до 1905 р.
1883037	2215494	2329209	332457/17,7	113715/5,1	446172/23,7

Таблиця 2²⁵

Розподіл землі за уставними грамотами по повітах губернії*

Повіт	Ревізьких душ, які отримали землю	Садбна земля (дес.)	Земля інших угідь (дес.)	Всього землі (дес.)	Середн. наділ на ревіз. душу (дес.)
Кролевецький	10550	1899	31465	33364	3,2
Сосницький	15381	4046	43257	47303	3,1
Городнянський	16917	4461	44889	49350	2,8
Глухівський	14786	30Ю	39037	42047	2,8
Чернігівський	9952	2601	24156	26757	2,7
Остерський	3349	963	6521	7484	2,2
Еорзнянський	7443	1458	14287	15745	2,1
Козелецький	12889	2938	23065	26003	2,0
Ніжинський	10277	2005	16676	18681	1,8
Ковотопський	12392	2004	19513	21517	1,7
За Великоросійським положенням:					
Мглинський	19574	6644	73669	80313	4,1
Суразький	26963	6058	107102	113160	4,2
Новозибківський	25691	6472	99256	105728	4,1
Н.-Сіверський	18954	5878	66096	71974	3,5
Стародубський	27490	6900	54894	61794	3,2
Разом	225236	57337	663883	721220	3и

* До таблиці не увійшли селяни, що отримали дарчі наділи, та ревізькі душі, що не користувалися землею під час кріпосного права (колишні дворові).

Земля, відведена колишнім поміщицьким селянам, розподілялася нерівномірно (Таб. 2). Найбільше землі отримали селяни Мглинського, Суразького, Новозибківського та Новгород-Сіверського повітів - від 4,2 до 3,5 дес., найменше - у Конотопському, Ніжинському, Козелецькому, Борзнянському та Остерському повітах - від 1,7 до 2,2 дес.

Закон „Про поземельний устрій державних селян в 36-и губерніях” закріплював за громадами державних селян усі землі, що перебували в їхньому користуванні. Землею наділялися саме сільські громади, незалежно від форми землекористування - обшинного чи подвірного. У місцевостях, де землі державних селян не були відмежовані від тих, що залишались у розпорядженні казни, розміри наділів визначались відповідно до фактичного користування, але не більше 8 дес. для малоземельних місцевостей²⁶.

Таблиця 3²⁷.

Надільні землі колишніх державних селян Чернігівської губернії, за даними губернського управління державних маєтностей на 1895 р.

Повіт	Надільної землі у громад (дес.)			Поселень	На ревіз. душу (дес.)
	У своєму повіті	У сусід. повітах	Разом		
Суразький	101494,4	372,3	101866,7	65	6,6
Мглинський	9157,6	1,4	9159,0	101	5,3
Стародубський	17554,9	515,2	18070,1	90	5,3
Новозибківський	58387,8	5,6	58393,4	85	5,9
Городнянський	65627,9	90,6	65718,5	141	6,7
Чернігівський	77949,8	622,2	78572,0	167	6,4
Сосницький	33171,0	287,3	33458,3	105	4,7
Н.-Сіверський	54713,9	113,3	54827,2	58	5,5
Глухівський	36446,0	1,5	36447,5	67	4,5
Кролевецький	22493,8	405,4	22899,2	58	3,6
Конотопський	31973,0	725,8	32698,8	88	4,0
Борзнянський	22783,3	827,7	23611,0	66	5,8
Ніжинський	15103,3	269,6	15372,9	68	3,6
Козелецький	12246,9	1075,7	13322,6	114	3,8
Остерський	173818,9	148,3	173967,2	156	6,7
Губернія	732922,5	5461,9	738384,4	1429	6,4

У 1895 р. Чернігівське губернське управління державних маєтностей розробило остаточні зведені дані по кількості земель, що надійшли у наділ сільським громадам колишніх державних селян. Таблиця 3 містить дані не тільки про придатні землі, що підлягали обкладенню податком, а взагалі усі, що належали державним селянам, до того ж отримані за результатами інструментальної зйомки, що робить їх найбільш достовірними²⁸.

Середні розміри землеволодіння селян Чернігівської губернії

Повіт	на 1 двір у 1894 р. (дес.)			на 1 наявну душу обох статей у 1894 р.(дес)		
	козаків	держ. селян	поміщ. селян	козаків	держ. селян	поміщ. селян
Суразький	13,0	11,5	7,6	2,1	1,9	1,2
Мглинський	10,5	8,9	7,6	1,7	1,4	1,3
Стародубський	10,0	11,7	6,8	1,7	1,7	1,3
Новозибківський	11,9	9,6	6,0	2,6	1,8	1,2
Городнянський	11,3	10,4	4,8	2,2	1,9	0,8
Чернігівський	7,3	12,5	4,3	1,2	2,1	0,7
Сосницький	8,0	9,5	4,8	1,7	1,8	0,9
Н.-Сіверський	9,4	8,4	6,6	1,8	1,7	1,1
Глухівський	10,8	5,7	5Д	1,9	1,0	0,9
Кролевецький	7,2	8,8	5,5	1,3	1,7	1,0
Конотопський	7,8	12,6	2,7	1,4	1,9	0,5
Борзнянський	8,1	11,5	3,8	1,7	1,8	0,8
Ніжинський	8,2	9,8	2,6	1,8	2,5	0,5
Козелецький	8,3	5,6	зд	1,9	1,1	0,6
Остерський	8,6	9,6	3,6	1,8	2,0	0,7
Губернія	8,6	9,9	5,3	1,7	1,8	0,9

Спадкове землеволодіння козаків Чернігівської губернії було найбільшим у порівнянні з іншими категоріями селян. Воно сягало близько мільйона десятин, або майже 39 % усього селянського землеволодіння і близько 21 % території губернії. Найбільше козацької землі було у південних повітах - Борзнянському, Ніжинському, Козелецькому, найменше - у північних - Суразькому, Новозибківському, Новгород-Сіверському³⁰. Втім, саме у північних повітах - Суразькому, Новозибківському, Городнянському та Глухівському припадало найбільше землі на один козацький двір (відповідно 13,0; 11,9; 11,3 та 10,8 дес.) та на одну наявну душу обох статей (2,1; 2,6; 2,2 та 1,9 дес.) (Таб. 4).

Для пореформеного часу характерним було зростання селянського населення, що загострювало проблему землезабезпеченості. Незважаючи на різні заборони, швидко збільшувалась кількість селянських дворів. У Чернігівській губернії з 1877 по 1905 рр. кількість селянських дворів зросла у півтора разу - з 249029 до 367369³¹. При цьому середній розмір наділу скоротився з 7,6 дес. до 6,3 дес., або на 17,1 %³².

Враховуючи те, що земля була розподілена між господарствами нерівномірно, середні показники наділу на двір носять досить умовний характер. У 1905 р. на групу з розміром наділу на двір 0-5 дес. припадало 31,1 % землі, на групу з 5-10 дес.

- 58,4 %, на групу з 10-15 дес. - 14,7 %, на групу більше 15 дес. - 5,8 %. Основна маса дворів володіла наділом 4-5 дес., а найбільше землі концентрувалось у групі 8-9 дес.³³.

Під час переписів 1877 та 1905 рр. відомості про середній розмір наділу збирались не окремо по кожному двору, а по цілих сільських громадах³⁴. Тому робити висновки про ступінь економічної диференціації селянських господарств і про справжній розподіл землі між окремими їх групами на основі даних про розподіл землі, тим більше лише надільної, не можна, можливо лише приблизно встановити рівень забезпеченості селян землею й орієнтовно визначити кількість малоземельних і багатоземельних дворів.

Розширення землеволодіння селян проходило за рахунок приватних земель. Площі придбаної селянами землі зростали досить значними темпами. У 1877 р. вони становили 55116 дес., з яких 52788 дес. було у власності 7263 господарів, а 2328 дес. припадало на 44 громади³⁵. Разом з надільною землею селяни володіли 1938153 дес., або 50,9 % усього земельного фонду губернії. У 1887 р. налічувалось уже 18578 приватних селянських володінь з 274589 дес. землі³⁶. За десять років кількість селян-власників зростає у 2,6 разу, а кількість приватної землі збільшилась у 5,2 разу. У 1894-1895 рр. придбана у власність селянами земля становила 11,7 % від кількості усієї селянської землі (Таб. 5).

Таблиця 5³⁷.

Земельна власність селян Чернігівської губернії у 1894-1895 рр.

Повіт	надільна земля селян та спадкова козаків (дес.)	землі спільного володіння (дес.)	земля, придбана у власність (дес.)	Разом (дес.)	% придбаної землі
Суразький	232627,8	3748,2	11749,2	248125,2	5,9
Мглинський	161419,1	5510,7	28629,4	195559,2	17,7
Стародубський	148778,3	2461,7	16908,7	168148,7	11,4
Новозибківський	170832,1	7147,6	16566,8	194546,5	9,7
Городнянський	148862,6	5668,7	39689,1	194220,4	26,7
Чернігівський	159528,6	7723,7	28333,5	195585,8	16,9
Сосницький	171011,6	20464,5	30085,8	221561,9	17,5
Н.-Сіверський	161097,1	19731,6	31578,2	212406,9	19,6
Глухівський	128476,1	480,8	13215,3	142172,2	10,4
Кролевецький	140375,5	3238,9	9012,0	152626,4	6,4
Конотопський	131080,2	1075,7	15133,2	147289,1	11,5
Борзнянський	163936,1	183,8	5558,6	169678,5	3,4
Ніжинський	146242,2	3585,1	5669,3	155496,6	3,8
Козелецький	133006,4	4694,5	21320,8	159021,7	16,0
Остерський	209790,0	962,8	9756,5	220509,3	4,6
Губернія	2407063,7	86678,3	283206,4	2776948,4	11,7

Найбільше землі придбали селяни у Городнянському - 39689,1 дес. (26,7 %), Новгород-Сіверському - 31578,2 дес. (19,6 %), Мглинському - 28629,4 дес. (17,7 %), Сосницькому - 30085,8 (17,5 %) повітах, найменше - Борзнянському - 5558,6 дес. (3,4 %). Ніжинському - 5669,3 дес. (3,8 %) та Остерському - 9756,5 дес. (4,6 %) повітах. За даними статистики землеволодіння 1905 р., у губернії існувало 45574 приватних селянських володінь з 396 607 дес. землі, 671 володіння сільських громад з 143321 дес. та 2193 володіння селянських товариств з 156269 дес. землі³⁸. Якщо усе селянське землеволодіння становило у 1905 р. 3025406 дес., то приватне

- 23 % від нього і майже 30 % від надільного (2329209 дес.).

Частка селянських володінь у складі приватної земельної власності коливалась від 8,1 % у Ніжинському до 64,1 % у Козелецькому повітах. У Козелецькому, Городнянському, Конотопському, Мглинському повітах загальна площа приватної селянської землі була найвищою (більше 30 тис. дес.), у Ніжинському, Борзнянському та Кролевецькому - найнижчою (до 8 тис. дес.). За кількістю селянських приватних володінь лідирував Козелецький повіт (12938), але їх середній розмір (7,1 дес.) поступався середньому розміру приватного селянського володіння (8,7 дес.). У той же час у Новомиргородському повіті було лише 633 володіння, але їх середня площа становила 33,0 дес. (Таб. 6).

Таблиця 6³⁹.

Приватне землевладіння селян Чернігівської губернії на початку 1900-х рр.

Повіт	Площа селянськ. привата, володінь (дес.)	Процент від усієї площі приватн. володінь	Кількість селянськ. приватн. володінь	Середній розмір селянськ. приватн. володінь (дес.)
Суразький	14576	16,7	767	19,0
Мглинський	31248	19,5	3503	8,9
Стародубський	28932	19,5	2283	12,7
Новомиргородський	20908	17,5	633	33,0
Городнянський	46803	30,7	6082	7,7
Чернігівський	20839	20,7	2952	7Д
Сосницький	14333	8,1	1809	7,0
Н.-Сіверський	24650	16,3	1807	13,6
Глухівський	23085	11,9	2076	11,1
Кролевецький	7615	9,6	1288	5,9
Конотопський	36181	40,9	4324	8,4
Борзнянський	6640	8,8	1088	6,1
Ніжинський	5463	8,0	675	8,1
Козелецький	91606	64,1	12938	7Д
Остерський	23728	30,1	3349	7,1
Губернія	396607	21,7	45574	8,7

Активність селян у збільшенні площ власного приватного землевладіння зростала достатньо високими темпами. Тільки за період 1874-1887 рр. селянами було придбано 245615 дес. землі, а продано лише 56951 дес. (Таб. 7). Якщо у 1874 р. селянами купувалася лише кожна дев'ята десятина землі, виставлена на продаж, то у 1887 р. - уже кожна четверта десятина. Частка участі селян в оборудках по купівлі землі зростає у вказаний період з 47,3 % до 67,6 %, а у деякі роки (1885, 1886) переважала 70 %.

Купівля та продаж землі по Чернігівській губернії за 1874-1887 рр.

Рік	Усього обробок з землею		Продано селянами				Придбано селянами			
	кількість	дес.	оборудок	%	дес.	%	оборудок	%	дес.	%
1874	404	71669	62	15,3	594	0,8	191	47,3	7713	10,8
1875	1680	124290	266	15,8	2438	2,0	825	49,1	20460	16,5
1876	1420	124126	316	22,3	2014	1,6	693	48,8	15300	12,3
1877	1647	87859	387	23,5	3091	3,5	909	55,2	10785	12,3
1878	2074	81885	547	26,4	3202	3,9	1119	54,0	11045	13,5
1879	2202	82234	548	24,9	5402	6,6	1364	62,0	15862	19,3
1880	2531	93355	682	26,9	4078	4,4	1581	62,5	20075	21,5
1881	2804	94250	861	30,7	5193	5,5	1806	64,4	16195	17,2
1882	2612	76484	865	33,1	5225	6,8	1707	65,4	20506	26,8
1883	2389	55979	925	38,7	4837	8,6	1608	67,3	15041	26,9
1884	2712	105637	1004	37,0	5470	5,2	1837	67,7	23147	22,0
1885	2853	137166	1076	37,7	5917	4,3	1999	70,1	39367	28,7
1886	2595	80163	1035	39,9	4978	6,2	1818	70,1	15722	19,6
1887	2284	57356	970	42,5	4512	7,9	1543	67,6	14397	25,1
Разом	30207	1272453	9544	31,6	56951	4,5	19000	62,9	245615	19,3
Землі на одну обробку					6,0				12,9	

З 1883 р., коли почав проводити операції Селянський поземельний банк, значна кількість угод з придбання селянами землі почала проводитися при його посередництві з наданням покупцям позик під заклад землі, що купувалася. За перший період діяльності Селянського банку у Чернігівській губернії (1883-1895 рр.) його послугами скористались 18 сільських громад, які налічували 1731 домогосподарство та 5326 душ, 384 селянських товариства (9039 домогосподарств, 28156 душ), 318 окремих хазяїв, у господарствах яких налічувалось 1163 душі, які в цілому придбали 48482 дес. землі на суму 2929296 руб. 97 коп., у тому числі із власних коштів селянами було сплачено 1060898 руб. 97 коп. У перерахунку на одне домогосподарство площа купленої через банк землі становила в окремих власників 5,5 дес., у товариствах - 4,2, у сільських громадах - 5,0, а у середньому - по 4,4 дес. на двір. Це було значно нижче, ніж у середньому по Росії⁴¹, де на один двір припадало в окремих власників 14,0 дес., у товариствах - 8,6, у громадах - 5,6, а в середньому - по 9,4 дес. на двір⁴².

Створення Селянського банку деякою мірою спрощувало придбання селянами землі, адже сам процес нотаріального діловодства у сфері земельних обробок був занадто складним і дорогим для селян. За свідченням Ф.М. Уманця, придбання селянином десятини землі вартістю 60 руб. тягло за собою близько 80 руб. накладних витрат на нотаріат, введення у володіння майном, виписку довіреностей і т.ін.⁴³ У 1905 р. при купівлі 0,25 дес. слід було витратити на оформлення паперів 24 руб. 35 коп. при вартості купленої землі 40-45 руб.⁴⁴

Переважання серед покупців сільських громад та селянських товариств пов'язане з тим, що банку було клопітно мати справу з поодиноким покупцем, та й поміщики віддавали перевагу продажу або маєтку цілком, або крупними ділянками, купівля яких могла бути тільки колективною. У зв'язку з цим забезпечення землею малоземельних та безземельних селян скоріше здійснювалось придбанням землі цілими сільськими громадами. Але невдовзі

з'ясувалося, „що ця категорія банківської клієнтури - найбільш неакуратна у виплатах... А оскільки платежі банку стягалися за круговою порукою, заможна частина селян-покупців стала надавати перевагу організації відокремлених від громади товариств для придбання землі. Такий стан справ більше влаштував банк, і останній почав видавати їй явну перевагу внаслідок її більш високої платежеспроможності"⁴⁵. У деяких випадках процес створення товариств носив фіктивний характер. Купивши спільно потрібну земельну ділянку, товариство розпадалось, а його „організатор" залишався одноосібним власником придбаної землі⁴⁶, оскільки положення статуту банку дозволяли після отримання дозволу на позику членам товариства переуступати за відказними підписами свої паї товаришам і навіть стороннім особам. Селяни, що купували землю у складі товариства або громади, отримували її відповідно до внесеної суми і мали можливість розпоряджатися землею на свій розсуд. Але це не була повною мірою свобода власності, оскільки усі оборудки затверджувались присудом товариства або сільським сходом. Були випадки, коли і куплену землю сход пускав у загальний переділ.

Факти купівлі землі громадами та селянськими товариствами мали місце майже в усіх повітах (Табл. 8). Селянські товариства у Городнянському повіті володіли 5,9 % усієї земельної площі, у Ніжинському - 5,7 %, у Сосницькому - 6,3 %. Серед громад земельна власність найбільше поширення мала у Глухівському повіті - 18,9 %, Кролевецькому - 7 %, Остерському - 5,2 % від усієї земельної площі повіту.

Таблиця 8⁴⁷.

Земельна власність громад та селянських товариств у 1905 р.

Повіт	Загальна кількість землі	Власність громад (дес.)				Власність товариств (дес.)			
		Кількість володінь	Кількість землі	Середній розмір володіння	% до усієї землі	Кількість володінь	Кількість землі	Середній розмір володіння	% до усієї землі
Чернігівський	268517	71	11015	155,1	4,1	256	8549	33,4	3,2
Борзнянський	243043	85	8140	95,7	3,3	51	2558	50,2	1Д
Глухівський	335792	103	63589	617,4	18,9	-	-	-	-
Городнянський	313075	6	1248	208,0	0,4	544	18394	33,8	5,9
Козелецький	285215	-	-	-	-	139	10193	73,3	3,6
Конотопський	208856	-	-	-	-	22	1106	50,3	0,5
Кролевецький	231891	137	16188	118,1	7,0	20	1273	63,7	0,5
Мглинський	322733	18	1764	98,0	0,6	170	13274	78,1	4Д
Н.-Сіверський	302088	55	6599	120,0	2,2	119	13727	115,4	4,5
Новозибківський	320805	28	4169	148,9	1,3	100	15165	151,7	4,7
Ніжинський	196222	17	915	53,8	0,5	162	11212	69,2	5,7
Остерський	348429	70	18057	258,0	5,2	112	8320	74,3	2,4
Сосницький	370605	80	11540	144,3	3,1	193	23466	121,6	6,3
Стародубський	302262	1	97	97,0	0	206	15446	75,0	5Д
Суразький	334724	-	-	-	-	99	13586	137,2	4Д
Разом	4384257	671	143321	213,6	3,3	2193	156269	71,3	3,6

Тенденція переважання купівлі землі через громади та товариства існувала до 1908 р., коли співвідношення одноосібних купівель становило лише 29,1 % до загальної кількості купленої через Селянський банк землі. З розгортанням Столипінської реформи кількість одноосібних купівель значно зросла і становила у 1909 р. - 53,5 %, 1910 р. - 69,9 %, 1911 р. - 83,2 %, 1912 р. - 73,2 %, 1913 р. - 79,4 %, 1914 - 76,5 %⁴⁸. Кількість землі, проданої окремим домогосподарствам, досягла у 1911 р. - 96,8 %, у 1912 р. 92,5 % до загальної кількості проданої землі⁴⁹. На проданій в одноосібну власність землі, що належала банку, було утворено у 1912 р. 149 хуторів (13,3 дес. на один хутір) та 441 відрубів (7,3 дес. на один відруб), у 1914 р. - 291 хутір (14,3 дес. на один хутір), 587 відрубів (8,0 дес. на один відруб)⁵⁰. У 1914 р. Чернігівська губернія виявилася лідером серед усіх губерній імперії з продажу землі дрібними ділянками розміром до 10 дес. Селянським банком було продано 116 хуторів та 490 відрубів, що становило 75,2 % від кількості одноосібних купівель та 47,3 % проданої землі⁵¹.

Селянський банк займався і посередницькою діяльністю, надаючи позики на купівлю землі у приватних власників. У 1910-1912 рр. до банку надійшло 4483

заяви на отримання позики для придбання 59787 дес. землі. Банк задовольнив заяви на отримання 3618 позик для купівлі 48235 дес. землі⁵². У 1914 р. було надано 1054 позики для купівлі 14814 дес. землі на суму 2770638 руб⁵³.

Найбільшу зацікавленість у послугах банку проявляли (Табл. 9) домогосподарства, що мали до купівлі від 3 до 6 дес. землі - майже 30 % від кількості покупців. Разом з господарствами, які володіли від 6 до 9 дес. землі, їх частка доходила до 45-49 %. Безземельні та малоземельні (до 3 дес.) господарства налічували близько третини з тих, що купували землю. Серед покупців близько 10 % господарств не мали робочої худоби. Господарств з одним конем налічувалось до 23 %. Після здійснення купівлі землі значно зростала кількість домогосподарств із землеволодінням 9-15 та 15-25 дес., що відповідає збільшенню землеволодіння на середній розмір придбаних ділянок. У ці категорії переходили і колишні безземельні селяни, оскільки середній розмір придбаної ними ділянки землі перевищував 9 дес. і був більшим, ніж у інших категорій селян.

Таблиця 9⁵⁴.

Майнове забезпечення окремих домогосподарств - покупців землі з володінь Селянського поземельного банку у 1912 та 1914 рр. та від приватних власників у 1914 р. за позикою банку.

Склад покупців	1912 р. *		1914 р. *		1914 р.**	
кількість домогосподарств	568		73		3726	
робочих обох статей	1974	3 5***	267	3 7***	11711	3 2***
безземельних	54	9,5%	3	4,1%	201	5,4%
до 1,5 дес.	48	8,5%	7	9,6%	205	5,5%
1,5-3 дес.	76	13,4%	16	21,9%	505	13,6%
3-6 дес.	161	28,3%	21	28,8%	1037	27,8%
6-9 дес.	95	16,7%	15	20,5%	789	21,2%
9-15 дес.	97	17,1%	7	9,6%	685	18,4%
15-25 дес.	29	5,1%	3	4,1%	276	7,4%
більш 25 дес.	8	1,4%	1	1,4%	28	0,7%
землі до отримання позики (дес.):	3601		411		26763	
на 1 домогосподарство (дес.)	7,0		5,9		7,6	
ліквідовано землі (дес.)	49		17			
придбано землі (дес.)	5107		547		14814	
у тому числі						
безземельними (дес.)	734	14,4%	33	6,0%	1777	12,0%
на 1 домогосподарство:						
в усіх домогосподарствах (дес.)	9,0		7,5		4,0	
у безземельних (дес.)	13,6		11,0		8,8	
землі після купівлі (дес.)	8659	+140%	941	+129%	41577	+55%
на 1 домогосподарство (дес.)	15,2		12,9		11,2	
розподіл після купівлі:						
до 1,5 дес.	5	0,9%	1	1,4%	54	1,4%
1,5-3 дес.	10	1,8%	0	0%	185	5,0%
3-6 дес.	56	9,9%	15	20,5%	691	18,5%
6-9 дес.	46	8,1%	13	17,8%	854	22,9%
9-15 дес.	178	31,3%	16	21,9%	1106	29,8%
15-25 дес.	215	37,9%	26	35,6%	631	16,9%
більш 25 дес.	58	10,2%	2	2,8%	205	5,5%
кількість худоби у покупців						
коней	1251		178		7565	
волів	10		12		154	
корів	1086		166		7942	
дрібною худоби	4339		525		30118	
домогосподарств:						
без робочої худоби	56	9,9%	7	9,6%	385	10,3%
з 1 конем	104	18,3%	8	10,9%	897	24,1%
з 2 кіньми	216	38,0%	26	35,6%	1305	35,0%
з 3 кіньми та більше	192	33,8%	32	43,8%	1139	30,6%

* - земля, придбана з володінь банку; ** - земля, придбана у приватних осіб; *** - на 1 домогосподарство

Придбана на позику земля не набувала якості цілком вільної власності. Стаття 56 статуту Селянського банку 1895 р. зобов'язувала позичальників „до сплати боргу: 1) не укладати без дозволу банку орендних договорів; 2) не отримувати від осіб, з якими укладені договори по володінню, платежів наперед більше ніж на один рік; 3) не продавати на зруб без дозволу банку лісу, який росте у маєтку; 4) не продавати та не зносити без дозволу банку будівель, розташованих на закладеній землі". Відносно землі, придбаної цілими сільськими громадами, сходи цих громад у разі несплати ким-небудь частини платежу зобов'язувались приймати до неплатника такі заходи (ст. 85 Статуту банку): 1) направляти на сплату внесків частину врожаю; 2) продавати частину рухомого майна; 3) тимчасово відбирати ділянку⁵⁵.

Названі перепони не стали визначальним чинником у справі придбання селянами землі за допомогою Селянського банку. Станом на 1 січня 1901 р., Чернігівська губернія зі 120,0 тис. дес. придбаної через Селянський банк землі посідала 11-е місце з 44-ох серед губерній Європейської Росії⁵⁶. А за кількістю обгородок з землею на одну тисячу населення - перше місце серед інших губерній⁵⁷. З 1863 по 1902 рр. було „здійснено близько 74 тис. актів купівлі-продажу з площею землі більше ніж 1млн. 925 тис. дес. на суму 98 млн. руб.”⁵⁸. Хоча ці дані стосуються операцій з землею всіх станів населення, вони свідчать про насиченість земельного ринку губернії як пропозицією землі, так і попитом на неї.

Певною мірою сприяла процесу мобілізації землі переселенська політика уряду. За кількісними показниками переселення селян Чернігівська губернія займала одне з провідних місць в імперії. Тільки за 1906-1908 рр. по губернії на 1000 душ населення переселилося з групи північних⁵⁹ повітів 19,8 чол., центральних - 11,0 чол., з південної групи - 8,6 чол. У північній групі повітів 89 % господарств продали всю землю, 6,8 % продали частину землі і лише 4,2 % землю не продавали. У центральній групі відповідно 79,8 %, 13,4 %, 6,8 %. У південних повітах ліквідували землеволодіння повністю 71,4 %, частково - 20,4 %, не ліквідували - 8,2 %. З 2208 господарств, що тією чи іншою мірою ліквідували своє землеволодіння через переселення, у 1909 р. продали землю повністю 1630, частково - 258, не продавали - 126⁶⁰. Покупцями землі були майже винятково односельці (97 %), серед яких безземельні становили 11 %, ті, що мали землі до 3 дес. 29,9 %, від 3 до 7 дес. - 30,7 %. Покупці, що мали більше 10 дес., становили лише 14,9 % (Таб. 10). За розмірами придбаної землі співвідношення між групами покупців дещо змінювалось. На частку безземельних припадало 9,4 % купленої землі, або у середньому 1,79 дес. на господарство, на господарства з землеволодінням до 3 дес. - 19,2 % та 1,34 дес. на двір, від 3 до 7 дес. - 34 % з 2,08-2,68 дес. на двір (Таб. 10). Хоча частка покупців із землеволодінням до 7 дес. була 71,6 %, площа землі, придбаної ними, становила лише 62,6 %. При середньому розмірі купівлі у 2,25 дес. покупці з малозабезпечених господарств купували у середньому 1,83 дес., тоді як багатоземельні - 2,98 дес. Значна зацікавленість у придбанні переселенських земель визначалась ще й тим, що ціна на них була значно нижчою і становила по губернії 66 %, або 2/3 у співвідношенні до ціни на звичайну землю (до нормальної ціни). Для південних повітів цей показник становив 88 %, для центральних - 62 %, для північних - 55 %. Відмінність у цінах південних повітів пов'язана з тим, що там продавалися майже виключно дрібні та присадибні ділянки, які цінилися значно вище⁶¹.

**Ліквідація землеволодіння у селян-переселенців
Чернігівської губернії за 1909 р.**

	Кількість покупців	%	Куплено землі (дес.)	%	Середнє, на одну купівлю (дес.)
Безземельні	290	11	520,5	9,4	1,79
До 3 дес. землі	793	29,9	1067,1	19,2	1,34
Від 3 до 5 дес.	496	18,7	1029,6	18,6	2,08
Від 5 до 7 дес.	319	12	856,7	15,4	2,68
Від 7 до 10 дес.	358	13,5	901	16,2	2,52
Від 10 до 15 дес.	93	7,3	597,8	10,8	3,10
Більше 15 дес.	201	7,6	576,7	10,4	2,87
Землеволодіння не відоме	524	-	1537,3	-	2,94
Разом	3174	100	7086,7	100	2,25

У пореформені часи спостерігалось невинне зростання цін на землю. І.Д. Ковальченко виділив три 16-річних періоди з 1863 по 1910 рр., які дозволяють дослідити динаміку цін на землю⁶³. Перший період (1863 - 1878 рр.) був перехідним, коли динаміка цін на землю була під сильним впливом тієї перебудови, яка проходила в аграрних відносинах взагалі і коли „рядове селянство Чернігівщини вкрай мляво прилучалося до земельного ринку, віддаючи перевагу вигідній для нього оренді землі“⁶⁴. За рівнем цін Чернігівська губернія входила до найчисельнішої групи з середнім рівнем цін 10-20 руб. Зростання цін на землю було досить помірним, про що свідчить часовий тренд, який становив 0,45 руб. на рік.

З початком другого періоду (1879 - 1894 рр.) ситуація почала різко змінюватись. Повне переведення селян на викуп, зростання чисельності селянських орендарів при одночасному погіршенні умов оренди через масову появу прошарку посередників у орендних відносинах у вигляді сільської буржуазії - куркульства, відкриття Селянського (1882 р.) та Дворянського (1885 р.) банків сприяло дедалі активнішим діям на земельному ринку селян-власників, селянських товариств і громад. Вартість землі по губернії зросла з 39 руб. у 1879 р. до 71 руб. у 1895 р., часовий тренд щорічного зростання становив 1,46 руб.

Характеристика розвитку земельного ринку у третій період (1895 - 1910 рр.) має значний інтерес, оскільки саме в цей період динаміка цін на землю найбільшою мірою була супідрядна об'єктивно-економічним закономірностям⁶⁵. Зміна цін на землю у цей час характеризувалася значним прискоренням їх зростання. Середня ціна за десятину майже подвоїлася і сягала у 1910 р. 138 руб., щорічно зростаючи на 4,46 руб.

Дослідивши окремо надільне та приватне селянське землеволодіння, визначимо загальну кількість землі, якою володіли селяни. Усе селянське землеволодіння в 1905 р. становило 3025406 дес., у тому числі 2329209 - наділи (76,9 %) та 696197 дес. - приватна власність (22,1 %). Порівнюючи з даними перепису 1877 р., коли надільне селянське землеволодіння становило 97,2 %, а приватне - 2,8 %, можна зробити висновок, що на початок ХХ ст. надільна земля, хоча й не втратила свого панівного становища для селянського господарства, поступово втрачала свою вагу на користь приватного землеволодіння як особистого, так і мирського, і товариського⁶⁶.

У підсумках зазначимо, що основу матеріально-технічної бази селянського господарства становила земля. Селянське землеволодіння у пореформеній період складалося з надільної та приватної землі. Незважаючи на поступове зниження питомої ваги, надільна земля залишалась основою селянського землеволодіння.

При тогочасному рівні землеробства надільне землеволодіння не задовольняло потреби селянського господарства у землі, тим більше, що воно було дуже нерівномірно розподілене між окремими розрядами селян та місцевостями губернії. При значному зростанні кількості селянських дворів спостерігалось слабе розширення надільної площі. Загальна тенденція полягала у зменшенні середнього наділу на двір у всіх категорій селянства. Приватні селянські володіння мали місце повсюдно, але їх частка у складі приватної земельної власності коливалась від 71,2 % у Козелецькому до 23,1 % у Городнянському повітах. У Городнянському, Козелецькому, Мглинському, Стародубському повітах площа приватної селянської землі була найвищою (понад 44 тис. дес.). На початку ХХ ст. селяни Чернігівської губернії зосереджували 69% землеволодіння, а частка фактичного селянського землекористування була ще більшою.

1. Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале ХХ в. - М., 1961. - 208 с.; Авраменко А.М. Эволюция земельных отношений на Левобережной Украине в конце XIX - нач. XX века: Дисс. ... канд. ист. наук. - Харків, 1985. - 260 с.; Бажаев В.Г. Крестьянская аренда в России. - М., 1910. - 99 с.; Васильчиков А.И. Землевание и земледелие в России и других европейских государствах. - СПб., 1881. - Т. 1. - 615 с., т. 2. - 1881. - 569 с.; Динамика землеуладения в России, 1906-1914 гг. - М., 1989. - 81 с.; Иванов Л.И. Распределение землеуладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. // Исторические записки. - 1957. - Т. 60. - С. 176-215; Ковальченко И.Д. Аренда земли бывшими помещичьими крестьянами в начале 80-х годов XIX в. // Из истории экономической и общественной жизни России. Сб. статей к 90-летию Н.М. Дружинина. - М., 1976. - С. 44-60; Тарасюк Д.А. Поземельная собственность в пореформенной России: Источниковедческое исследование по переписи 1877-1878 гг. - М., 1981. - 129 с.; Ходский Л.В. Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование в 2-х томах. Т. 1. - СПб., 1891. - 423 с.; Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // Укр. іст. журнал. - 1991. - № 2. - С. 54-63; Порш М. Статистика землеуладіння 1905 р. і мобілізація власності в Україні від 1877 до 1905 р. // Україна. - 1907. - Т.Ч. - С. 146-180; Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). - К., 1959. - 307 с.; Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. - К., 1973. - 189 с. та ін.

2. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России: Черниговская губерния. - СПб., 1865; Корвин-Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. - Чернигов, 1887; Русов А.А. Нежинский уезд: Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда. - К., 1880; його ж. Описание Черниговской губернии. - В 2-х томах. - Чернигов, 1898-1899; Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України у 2-й половині XIX - на поч. XX століття // Укр. істор. журнал. - 1981. - № 11. - С.61-66; його ж. Становище селянства Лівобережної України в кінці XIX - на початку XX ст. // Укр. істор. журнал. - 1982. - № 9. - С. 71-78; його ж. Вплив череззсмузжя на соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії в пореформеній період // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1991. с. 22-24; його ж. Землеуладіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Вип. 2. - Чернігів, 1993. - С. 45-50; його ж. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX-XX ст. // Сіверянський літопис. - 2006. - №4. - С. 111-119; його ж. Обезземелення селянства в ході скасування кріпосного права у 1861 році: міфи та реалії // Сіверянський літопис. - 2007. - №5. - С. 95-102; Герасимчук О. Особливості землеустрою і динаміка землеуладіння в Чернігівській губернії в кінці XIX - на початку XX століття // Сіверянський літопис. - 2008. - № 1. - С. 75-83; Бойко В.М. Переведення державних селян Чернігівської губернії на викуп // Тези доповідей Міжвузівської науково-практичної конференції. - Чернігів, 1995. - С. 218-219 та інші.

3. Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX-XX ст. // Сіверянський літопис. - 2006. - №4. - С. 112.

4. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. - Чернигов, 1898. - С. 199.

5. Сурож И.И. Леса России в отношении к территории и населению. // Труды подсекции статистики XII съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Москве. 29 декабря 1909 г. - 5 января 1910 г. - Чернигов: Типография губернского земства, 1912. - С. 292-293.

6. Там само; Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. // Статистика Российской империи. - Т. XXII. - Вып. 48. Черниговская губерния. - СПб., 1895. - С. 7.

7. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. - СПб., 1877. - С. 66; Батурицкий Д.А. Аграрная политика царского правительства и крестьянский поземельный банк. - М., 1925. - С. 16.

8. Игнатович И.И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. - Л., 1925. - С. 76-77.
9. Ходский Л.В. Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование в 2-х томах. Т. 1. - СПб., 1891. - С. 241.
10. Рындынский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века (Взаимоотношение города и деревни в социально-экономическом строе России). - М., 1983. - С. 168.
11. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918) // Укр. іст. журнал. - 1996. - № 1. - С. 5.
12. Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. - М., 1958. - С. 13.
13. Тарасюк Д.А. Поземельная собственность в пореформенной России: Источниковедческое исследование по переписи 1877-1878 гг. - М., 1981. - С. 86.
14. Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. - М., 2001. - С. 79.
15. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. - К., 1970. - С. 56.
16. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Часть I. Оценка земель. - Чернигов, 1886. - С. 42.
17. Соловьев В.Ю., Соляниченко А.Н. Российская власть и крестьянские надельные земли в конце XIX - начале XX века // Власть. - 2008. - № 3. - С. 60.
18. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. - Чернигов, 1898. - С. 208, 210.
19. ПСЗ II, Т. XII, № 43888.
20. Цит. за: Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. - М., 1980. - С. 53.
21. Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. Выпуск 1. - Чернигов: Земская типография, 1877. - С. 15-21.
22. Там само. - С. 21.
23. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. - М., 1980. - С. 55.
24. Складено за: Статистика Российской империи XXII. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. Выпуск XLVIII. Черниговская губерния. - СПб., 1895. - С. 10; Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. - СПб., 1906. - С. 10-11.
25. Земский сборник Черниговской губернии. - 1896, № 4. - С. 11.
26. О поземельном устройстве государственных крестьян в 36-ти губерниях // ПСЗ II. - Т. 41. - № 43888.
27. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. - Чернигов, 1898. - С. 248.
28. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. - Чернигов, 1898. - С. 249.
29. Там само. - С. 264.
30. Там само. - С. 245.
31. Там само. - С. 10-11.
32. Там само. - С. 10-11.
33. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. - СПб., 1906. - С. 40.
34. Там само.
35. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. - СПб., 1906. - С. 18.
36. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. Вып. XLVIII. Черниговская губерния. Издание ЦСК МВД. - СПб., 1895. - С. 5,7.
37. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. - Чернигов, 1898. - С. 252-253.
38. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. - СПб., 1906. - С. 10-11.
39. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. - СПб., 1906. - С. 10,11,44,46.
40. Земский сборник Черниговской губернии. - 1898. - № 8. - Приложение II. - С. 43-105.
41. Вдовин В.А. Крестьянский поземельный банк (1883-1895 гг.) - М., 1959. - С. 102.
42. Отчет Крестьянского Поземельного Банка за 1895 г. (Тринадцатый отчетный год). - СПб., 1896. - Табл. X. - С. 99, 102.
43. Уманец Ф.М. Из моих наблюдений по крестьянскому делу. - СПб., 1881 г. - С. 160-162.
44. Никонов С.П. Крестьянские «прикупки» // Журнал Министерства юстиции. - 1905. - № 5. - С. 91; Каюн В. Життєвий рівень непривільованих станів Полтавщини і Чернігівщини у роки Столипінської аграрної реформи. // Сіверянський літопис. - 2007. - № 1. - С. 88.
45. Русские ведомости, 1894, № 215. Цит. за: Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. - М.: Наука, 1980. - С. 57.
46. Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX-XX ст. // Сіверянський літопис. - 2006. - №4. - С. 116-117.
47. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. - СПб., 1906. - С. 10, 12, 45.
48. ДАЧО. - Ф. 214. - Оп. 1. - Спр. 11. - Л. 72 (зв.).
49. ДАЧО. - Ф. 214. - Оп. 1. - Спр. 10. - Л. 47.

50. ДАЧО. - Ф. 214. - Оп. 1. - Спр. 10. - Л. 49, 53 (звор.), ДАЧО - Ф. 214. - Оп. 1 - спр. 11 - Л. 59.
51. ДАЧО. - Ф. 214. - Оп. 1. - Спр. 11. - Л. 75.
52. ДАЧО. - Ф. 214. - Оп. 1. - Спр. 10. - Л. 64 (звор.), 65 (звор.).
53. ДАЧО. - Ф. 214. - Оп. 1. - Спр. 11. - Л. 112 (звор.), 113.
54. ДАЧО. - Ф. 214. - Оп. 1. - Спр. 10. - Л. 112 (звор.), 113, ДАЧО - Ф. 214. - Оп. 1 - спр. 11 - Л. 119 (звор.), 120.
55. Батурицкий Д.А. Аграрная политика царского правительства и крестьянский поземельный банк. - М., 1925. - С. 62-63.
56. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. - М., 1980. - С. 61.
57. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908). - Приложение: Продажа и покупка земель в уездах (вне городов) по 46 губерниям Европейской России за 40-летие 1863-1902 гг. (По данным Сенатских объявлений). - Таблицы 1-4. - СПб., 1911.
58. Там само; Введенский А.П. Мобилизация земельной собственности в Черниговской губернии со времени освобождения крестьян. // Черниговское слово, 1915, 30 августа.
59. До групи північних відносяться повіти Суразький, Мглинський, Новозибківський, Стародубський, Новгород-Сіверський, до середньої групи - повіти Городнянський, Чернігівський, Сосницький, Кролевецький, Глухівський, Остерський, до південної - Козелецький, Ніжинський, Борзнянський, Конотопський.
60. Ликвидация землевладения у переселяющихся в Сибирь черниговских крестьян и казаков // Земский сборник Черниговской губернии. - 1911. - № 1. - С. 38-39.
61. Там само. - С.52-53.
62. Земский сборник Черниговской губернии. - 1911. - № 1. - С. 41-42.
63. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX - начала XX в. - М., 2004. - С. 173-181.
64. Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX-XX ст. // Сіверянський літопис. - 2006. - №4. - С. 115.
65. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX - начала XX в. - М., 2004. - С. 180.
66. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. - СПб., 1906. - С. 10-11, 56.

В статье рассматриваются основные направления развития и динамика крестьянского частного землевладения, определяется его место в общественном процессе перераспределения земельной собственности с учетом региональных особенностей проявления названных процессов.

Article reviews main lines of development and dynamics of the peasant private landowning, defines its place in social process of land property redistribution in consideration of the regional features of the indicated processes' occurrence.